

Biskup, Marian

Wykaz sprzętu artyleryjskiego Zakonu Krzyżackiego w Prusach około 1523 roku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1-2, 97-103

1985

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marian Biskup

WYKAZ SPRZĘTU ARTYLERYJSKIEGO
ZAKONU KRZYŻACKIEGO W PRUSACH
Z OKOŁO 1523 ROKU

Badania nad historią uzbrojenia czy w ogóle wojskowości w państwie Zakonu Krzyżackiego, w Prusach koncentrowały się dotychczas na okresie od XIII do połowy XV stulecia. Jest to usprawiedliwione zasobem źródłowym, a także znaczeniem akcji militarnej Zakonu, szczególnie w wojnach z Polską i Litwą, przy czym wojna trzynastoletnia (1454—1466) stanowi tutaj wyraźną cezurę¹.

Natomiast okres schyłkowy — lennego, w zasadzie, okrojonego państwa krzyżackiego w latach 1466—1525 — wzbudzał już tylko niewielkie zainteresowanie badaczy historii wojskowości. Dotyczy to również największego w tym okresie konfliktu zbrojnego — „wojny pruskiej”, czyli Polski z wielkim mistrzem Albrechtem von Hohenzollern-Ansbach w latach 1519—1521. Poza ogólnymi zarysami z historiografii niemieckiej² czy polskiej³ dotyczącymi jednak przede wszystkim przebiegu większych operacji militarnych, czy też akcji dyplomatycznych, zagadnienia szczegółowe, jak zwłaszcza armii krzyżackiej, nie budziły żadnego zainteresowania. Jedyny bodaj wyjątek stanowi studium Kurta Forstreutera poświęcone okrętom wojennym Zakonu i ich operacjom na wodach Bałtyku⁴.

Poza kręgiem zainteresowań znalazły się w konsekwencji także problemy artylerii Zakonu z tego okresu; przy nieźle już poznanych z pierwszej połowy XV stulecia⁵. Tymczasem są to sprawy bardzo istotne dla zrozumienia przebiegu i wyniku działań wojennych w latach 1520—1521, które koncentrowały się bądź na obronie zamków czy miast pruskich i warmińskich przez wojska krzyżackie, bądź też polegały na posługiwaniu się artylerią przez w. mistrza Albrechta przy próbach zdobycia niektórych ośrodków, szczególnie na Warmii w lecie i jesienią 1520 r. Dlatego też analiza broni palnej, stosowanej w tym

1 Z nowszych prac. por. M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454—1466*, Warszawa 1967, s. 69 i n.; A. Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV i na początku XV w.*, Łódź 1980, gdzie zebrana pełna literatura.

2 J. Voigt, *Geschichte Preussens*, Bd. 9, Königsberg 1839, s. 575 i n.; W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach. Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preussen 1490—1568*, Heidelberg 1960, s. 76 i n.; K. Forstreuter, *Vom Ordensstaat zum Fürstentum*, Kitzingen [1951], 79 i n.; por. także J. Kolberg, *Ermland im Kriege des Jahres 1520*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, 1904, Bd. 15, s. 366.

3 W. Pocięcha, *Geneza holdu pruskiego (1467—1525)*, Gdynia 1937, s. 89 i n.; S. Herbst, *Kampania jesienna 1520 roku na Warmii i Powiślu*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1957, nr 1, s. 5 i n.

4 K. Forstreuter, *Beiträge zur Preussischen Geschichte im 15. und 16. Jahrhundert*, Heidelberg 1960, s. 96 i n.

5 B. Rathgen, *Die Pulverwaffe im Deutschordensstaat von 1362—1450*, Elbinger Jahrbuch, 1922, Bd. 2.

okresie przez stronę krzyżacką dla celów obronnych czy ofensywnych, wydaje się jednym z pilniejszych zadań badawczych. Dotyczy to zresztą także broni palnej stosowanej przez stronę polską⁶.

Rozpoznanie broni palnej Zakonu utrudnia mała liczba bądź ogólnikowość przekazów źródłowych. Jest to widoczne w tak bogatych krzyżackich materiałach źródłowych typu korespondencyjnego (Ordensbriefarchiv czy Ordensfolianten w: Geheimes Staatsarchiv, Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem), co częściowo uwydatniają ogłoszone drukiem rejestry części tych materiałów⁷. Najczęściej używają one określenia „działo” (Büchse), bez precyzowania jego charakteru. Podobnie w skąpych przekazach kronikarskich, także warmińskich, mowa zwłaszcza o działach strzelających „ognistymi kulami” (Feuerkugel), jak przy obleganiu Lidzbarka Warmińskiego przez wielkiego mistrza jesienią 1520 r.⁸ Brak też pełniejszych inwentarzy arsenałów zamków krzyżackich z lat wojny, które by w sposób bardziej precyzyjny i liczbowy pokazały artylerię Zakonu i jej odmiennosc w porównaniu z sytuacją z połowy XV stulecia.

Nie ulega bowiem wątpliwości, że przygotowania do akcji zbrojnej, podjęte od początków XVI w. przez wielkiego mistrza Fryderyka saskiego (1498—1510) i kontynuowane zwłaszcza po r. 1515 przez wielkiego mistrza Albrechta objęły także artylerię, z uwzględnieniem nowych typów dział współcześnie wprowadzanych w armiach krajów zachodnioeuropejskich w tym i Rzeszy Niemieckiej czasów cesarza Maksymiliana I Habsburga; znalazło to też odpowiedniki w arsenałach Królestwa Polskiego czasów Zygmunta I Starego⁹. W ówczesnym sprzęcie artyleryjskim uderza zastosowanie kul żelaznych lub ołowianych (zamiast kamiennych) o mniejszej średnicy, a w konsekwencji zmniejszenie wymiarów dział i ich ciężaru. Działa te były zaopatrzone w lufy spizowe lub żelazne, z czopami, umożliwiającymi ułożenie ich na dwukolowych, drewnianych łożach z przodkami dla przewożenia tych dział. Działa większego kalibru były zaliczane do artylerii oblężniczej i fortecznej, działa lżejszego kalibru — do polowych. Stosowane też były nadal działa bezkomorowe (taraśnice i szlengi), chociaż przeważającą rolę odgrywały komorowe bombardy o różnych nazwach i kalibrze, obok krótkich moździerzy¹⁰. Nadal też utrzymywała się, upowszechniała i doskonaliła ręczna broń palna — hakownice (dla obrony zamków) i rusznice, w całej pełni wprowadzane do ekwipunku piechoty (landsknechtów). Rozwijały się też nowe formy organizacyjne artylerii poprzez poszerzenie się kręgu zawodowych puszkarzy (Büchsenmeister) zarówno kierujących ostrzałem artyleryjskim, jak i wyrabiających w wolnym czasie proch, a posiłkowanych przez grupy rzemieślników, jak cieśle czy kołodzieje, oraz furmanów z końmi. Powstał też urząd cejgwarta (Zeugwart) — przełożonego nad puszkarzami, a także nad specjalnie budowanym arsenałem (cekhauzem — Zeughaus), mieszczącym zapasy sprzętu artyleryjskiego i amunicji¹¹.

Wszystkie te innowacje techniczne i organizacyjne odbijać się bez

⁶ Por. T. Nowak, *Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku w świetle inwentarza z lat 1551—1565*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 1963, t. 9, cz. 2, s. 281 i n.

⁷ *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum*, ed. E. Joachim i W. Hubatsch, Pars I, vol. 2, Göttingen 1973.

⁸ Por. J. Kolberg, op. cit., s. 366.

⁹ Konstanty Górski, *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902, s. 34 i n.

¹⁰ Ibidem, s. 33 i n.; T. Nowak, op. cit., s. 300.

¹¹ Konstanty Górski, op. cit., s. 44 i n.

wątpienia musiały na sprzęcie artyleryjskim Zakonu, sprowadzonym zwłaszcza przez w. mistrza Albrechta z Rzeszy¹² bądź produkowanym w ludwisarniach pruskich, tj. w stołecznym Królewcu. Wiadomo, konkretnie, że w. mistrz ściągał z Rzeszy puszkarzy, nad którymi ustanowił cejgwarta (Zeugmeister) nazwiskiem Hesslich (r. 1521)¹³.

Natomiast pełniejsze dane o rodzaju sprzętu artyleryjskiego stosowanego przez Zakon w wojnie z Polską uzyskujemy dopiero z okresu po jej zakończeniu. Przynosi je wykaz, znajdujący się w „Ordensbriefarchiv”, nr 26575 (siedmiostronicowa dułka). Przekaz nie zawiera bliższej daty, ale pochodzi najpewniej z r. 1523. Stanowi on bowiem informację nieznanego bliżej urzędnika Zakonu z kręgu królewieckiego dla — nieobecnego wówczas w Prusach Zakonnych — wielkiego mistrza księcia Albrechta¹⁴. Przekaz zawiera daną o sprzęcie artyleryjskim, znajdującym się w niektórych (większych) zamkach i miastach bądź należących do Zakonu, bądź okupowanych przez jego wojska także po zakończeniu działań wojennych i zawarciu tzw. kompromisu toruńskiego z 10 kwietnia 1521 r. Są w tym przekazie dane dotyczące sprzętu artyleryjskiego z Królewca, Tapiawy, Bałgi i Hławki (Pr. Eylau) oraz Przezmarka (a więc w Prusach Krzyżackich), a także z okupowanych miast biskupstwa warmińskiego — Braniewa i Ornety oraz Prus Królewskich — Tolkmicka i Nowego Miasta nad Drwęcą (Lubawskie), razem więc z dziewięciu ośrodków.

Publikując niżej całość tego interesującego przekazu nie podejmujemy obecnie próby jego szczegółowej analizy, która nastąpi w innym miejscu i w połączeniu z danymi dalszych przekazów źródłowych. Wypada tu tylko zwrócić uwagę, że największe zasoby sprzętu artyleryjskiego po r. 1521 znajdowały się w Królewcu, gdzie bez wątpienia istniał cekhaus (Zeughaus), zaopatrujący także inne ośrodki zamkowe czy miejskie. Również tam odlewano nowe działa, funkcjonowała więc ludwisarnia. Są wśród nich działa większego kalibru, zaliczane do ówczesnej artylerii ciężkiej, jak szarfmece, kartauny, śpiewaczki (Singerinnen) i moździcze (Morser). Przeważają jednak działa mniejszego kalibru, zaliczane do artylerii polowej, zwłaszcza szlangi występujące w kilku rodzajach: jako półszlangi (halbeschlängen) i kwartirszlangi (quartirschlangen) oraz falkonety. Znana jest masa tylko czterech kwartirszlangów, z których każda miała ważyć po 4 cetnary, oraz falkonetu — wagi pięciu cetnarów. Ale obok nich występuje także dawny typ działa strzelającego kulami kamiennymi (Steinbuchsen), chociaż w arsenałach królewieckim znajdowały się głównie kule żelazne.

Liczbowo przeważały jednak egzemplarze broni palnej ręcznej, szczególnie w postaci hakownic (hacken); w samym Królewcu i Tapiawie były 142 egzemplarze, razem zaś w zestawie — 365. Występują także rusznice (handror), choć w znacznie mniejszej liczbie. Uderzają znaczne zapasy kul — w Królewcu 9600 sztuk, przy wyraźnej przewadze żelaznych (w Tapiawie — 2210). W cekhausie królewieckim występuje również pomocniczy sprzęt do transportu (wozy, łańcuchy, łopaty itp.).

Zastrzec należy, iż publikowane zestawienie w żadnym przypadku nie odtwarza liczbowego stanu zmodernizowanej artylerii krzyżackiej z okresu

12 Regesta, I, nr 24:67.

13 Geheimes Staatsarchiv, Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Ordensfoliant 262. Księga zoldu z r. 1520—1521 (fragmenty), s. 23 i n.

14 Geheimes Staatsarchiv, Ordensbriefarchiv, nr 26575. — W Regesta, Pars I, vol. 2, nr 26575 podany jest pod datą roczną „1523”. Brak jej jednak w samym źródle, chociaż wydaje się uzasadniona.

wojny z Polską, gdyż wyraźnie mówi się w nim o ciągłym odlewaniu nowych dział. W wykazie brak jednak wielu zamków i miast Prus Krzyżackich (zwłaszcza strefy południowej), w których bez wątpienia znajdowały się dalsze zasoby sprzętu artyleryjskiego. Zestawienie nasze ilustruje więc głównie typy broni palnej, używane w czasie walki Zakonu z Polską w latach 1520—1521, a także wskazuje na modernizację sprzętu artyleryjskiego państwa krzyżackiego i form organizacyjnych artylerii Zakonu u schyłku jego istnienia w Prusach.

Pragnę Panu doc. dr hab. Andrzejowi Nowakowskiemu z Łodzi złożyć wyrazy serdecznej podziękii za życzliwą pomoc przy objaśnianiu w przypisach niektórych mniej znanych typów dział artylerii krzyżackiej. Podstawą tych informacji były dane zaczerpnięte z cennej publikacji Germanisches Museum w Norymberdze *Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen* (Leipzig 1877, s. 51 i n.), chociaż uzupełniano je innymi — z osobistej kwerendy doc. A. Nowakowskiego.

Wykaz sprzętu artyleryjskiego Zakonu Krzyżackiego w zamkach i miastach Prus Zakonnych, Warmii i Prus Królewskich [około 1523 r.]

Kopja: *Geheimes Staatsarchiv, Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, Ordensbriefarchiv, nr 26575, lutka papierowa, ss. 1—7. — Reg.: Regesta, I, nr 26575.*

[s. 1] Was vor geschutz und notthurfft zcu Kunispergk¹ E.F.G. angezeygeth ist, wil ich nach meynen besten vormugen gerne thon. Lasse ich E.F.G. wissen, das das grosse hawptstugk noch vorhanden ist, dengleychen die² scharpffenmetzen,

- 2 karthawen
- 2 halbenkarthawen
- 2 grosse steynbuxsen
- 2 syngeryne
- 2 votthschlangen³
- 7 morsser

Item unser [?] gnedigister here hab ich von neuhen lassen boren und fertigk machen mit aller notthurfft, da man es wol ins feldt gebrawchen magk:

- 3 dorndreher⁴
- 2 steynbuxsen
- 2 neuhe schlange
- 8 orgelpfeyffen
- 2 falckennethlen
- 2 bockpuchsel⁴.

Auch hab ich von neuhes lassen gyessen:

- 4 quartirschlangen, das stugk von 4 zcenthere. Mer eyn falcken-

¹ Zamek w Królewcu.

² Fettschlangen (feste Schlangen) — duże szlangi.

³ Zapewne działo „słowik”.

⁴ Zapewne działo na nieruchomym tożu.

methlen von 5 zcether. Disse 5 stugk seyn noch nicht gewerbt, wenn ich hab felle an gelt.

Auch seyn der dhoppelhacken 60 und der halbenhacken 115, sunder die alten und mesigkes hacken⁵ mogen auch ungeferlich bey 1 schogk seyn. //

[s. 2] Item 2 solchen geschutz, alles gross und kleyn. Hat E.F.G. 286 thonnen pulffers, 21 fessten hacken-und handroer pulffers.

Auch summa der handror Kunispergk und Dhappiaw⁶ boss und gutth seyndt 142.

Summa aller hacken: 365 hacken.

Item nach lawthes Bernhards reyregister eyynam und aussgab fynd ich noch:

800 scherpfenmetzen kugeln

1100 karthawen kugeln

1250 kugeln seyndt zcu den 4 karthawen

1700 kugeln zcu der sicherin und nottschlagen threffen sich, auch

in die dorndreher.

5000 halben nottschlangen kugeln.

Item zcu den kleynen geschutz ist vor sich kein notthurfft kugeln.

Summa aller kugeln: 9 600.

Item 240 kumelt

112 syllen⁷

220 vor legkleyn⁸

184 ketten

20 bey legkleyn

1 schogk halsspletter

0,5 schogk thragholtzer

1 schogk wagen //

[s. 3] 0,5 schogk zcygenfusse

900 schauffeln

300 spatten

100 bicken

230 holtz exst

42 zcymer beyhel

10 bundt exst

2 sewl exst.

Eyn grosse summa ist des schweffels.

Gnedigister her, pley und salpeter ist nictes vorhanden.

Gnedigister her, was vor geschutz und notthurfft zcu Thappiaw ist:

2 halbenkarthawen

1 dorndreher

3 halben nottschlangen

4 der newhen halbenschlangen

4 morsel

1 steynbuchseln

⁵ Hakownice o mosiężnych łufach.

⁶ Zamek w Tapiawie.

⁷ Zapewne elementy uprzęży końskiej, używanej podczas ciągnięcia dział i faszczy z pociskami.

⁸ Niewielkie łoża działowe (klejne Łęge).

- 1 quarthirschlangk
 1 falckenmethlen
 2 orgelpfeyfflin
 15 gethoppelthacken
 15 halbhacken
 20 handror //
- [s. 4] Zcu solchen geschutz hab ich ken Thappiaw geschyket 100
 thonnen pulffer und seyn vor 40 thonen da gewesen.
 Summa der eyssernkugeln zcu dissien geschutz:
 2210 kugeln
 69 steynekugeln zcu den morsern. //
- [s. 5] Gnedigister herr und zcur Balgen⁹ vor geschutz ist:
 1 halb newhe schlangen
 2 eyssern schlangken¹⁰
 2 scherpfenthiner¹¹
 50 hacken
 5 thon pulffer
 4 thonlen hackenpulffer
 106 holcz exst
 39 zcyner beyhel
 10 bindt exst
 2 sewl exst.
- Prawnspergk:¹²
- 1 steynbuchsien
 20 hacken mit aller zugehoringe
 3 thonnen pulffer
- Dholckemnithen:¹³
- 6 hacken
 4 handror mit aller zugehorungk
 Wormenth:¹⁴
- 12 hacken
 1,5 thon pulffer //
- Newhemargkt:¹⁵
- [s. 6]
 2 halben newhe schlangen
 1 quarthirschlange
 2 thonnen pulffer
- Zcur Eyllenni:¹⁶
- 1 halben newhe schlangk
 6 thon pulffers
 12 hacken

9 Zamek w Baldze.

10 Szlangi malego wagomiaru.

11 Serpenty ny — węzownice (dziata długie).

12 Zamek i miasto Braniewo (Brunsberga) na Warmii biskupiej.

13 Miasto Tolkmicko położone wówczas w Prusach Królewskich (woj. maiborskie).

14 Miasto Orneta na Warmii biskupiej.

15 Nowe Miasto nad Drwęcą (Lubawskie), ówczesnie położone w Prusach Królewskich (woj. chełmińskie).

16 Zamek w Itawce (Pr. Eylau).

Item mer[s] gnedigister here noch E.F.G. befel hab ich von Ryssenburkg ¹⁷
ken Prewschen margkt ¹⁸ gefurdt:

1 halbenkarthawn
1 halbenschlangen
1 quartirschlangen
1 orgelpfeffel
2 thonen pulffers
1 fas salpeters
2 fas schweffelts

Mer 1 lange schlangen
23 mesingks hacken
28 mesingks handror
3450 eyssen kugeln

Zcu dissen geschutz alle mit eyn [?]. //

[s. 7] Auch gnedigister here losse ich E.F.G. wissen, das der renthmeyn-
ster die buchsenmeisterd noch nicht vorsehen hatt mit yre kleydungk, do-
rumb sye ser unwilligk seyn. Auch bitte ich E.F.G., das mir E.F.G. weiter
welle eyn befelich geben, wie ich mich furthen mit in halten sal, dan ire jar
ist uff sant Jorgen tagk [23 IV] auss.

¹⁷ Prabuty, ówczesnie położone w biskupiej Pomezani (zamek i miasto).

¹⁸ Zamek w Przemarku.